

A hívő élet alapjai a Jelenések könyve szerint

Üzenet a hét gyülekezetnek és a mindenkori keresztényeknek (2. rész)

■ RICZINGERNÉ GARAI SZILVIA

Evangelikus Hittudományi Egyetem
teológus, lelkészjelölt
E-mail: szilvi.garai1032@gmail.com

DOI: 10.61894/LP.2024.99.1.5

- A Jelenések könyve második és harmadik fejezetében található hét üzenet különösen koncentráltan mutatja be a hívő élet lényegét. Amit Jézus vár az őt követőtől, az a halálig való kitartás, az ő hűséges követése (ὑπομονή). Ha ez valamiképpen sérül, megtérésre (μετάνοια) van szükség. A tanulmány szerzője a hét gyülekezethez szóló üzeneteket sorba véve tekinti át a kitartás és a megtérés motívumát, majd összegzi a kapott eredményeket, megmutatva, mennyire szoros a kapcsolat a két fogalom között. Ezután tér rá arra, hogy a hívő életfolytatásra nézve mindezeknek milyen tanulságai vannak.

Kulcsszavak: Jelenések könyve / ὑπομονή / μετάνοια / kitartás / megtérés

Bevezetés

„A Jelenések könyve nem kristálygömb, amely ezoterikus titkokat mutat meg, hogy segítségével el lehessen menekülni a földi élet kemény valóságából, hanem józan kézikönyv arról, hogyan legyen valaki Jézus tanítványa a földi élet kemény valóságának kellős közepén” – írja Darrell W. JOHNSON a Jelenésekről írt kommentárjában (2004, 15. o.). E tanulmány előző részében ezt igyekeztem bemutatni, és amellet érveltem, hogy a 'sokat tűrő kitartás' (ὑπομονή) és a megtérés (μετάνοια) kölcsönhatása jellemzi a hívő életfolytatást. Most a Jelenések könyvének 2–3. fejezetében olvasható hét üzenet alapján igazoljuk ezt a feltevést, és szó lesz arról is, hogy miért fontos ez minden kor keresztényeinek, akik komolyan veszik Isten ígését.

ὑπομονή és μετάνοια a hét gyülekezetben

Efezus

A város és a gyülekezet

Efezus a Római Birodalom egyik legjelentősebb városa volt a Krisztus utáni első századokban. Sokféle nép és vallás keveredett itt, amelyek mellett megfert egy erős zsidó közösség is, amely különleges előjogokat élvezett (HEMER 1989, 37. o.). Az Apostolok cselekedeteinek tanúsága szerint Pál kezdte el a keresztény tanítást terjeszteni Efezusban, és fokozatosan a térség legnagyobb gyülekezete alakult itt ki (KARNER 1990, 57. o.).

Υπομονή és μετάνοια Efezusban

Az ide küldött üzenetben Jézus kiemeli a gyülekezet erényei között a tűró kitartást (Jel 2,2–3), kétszer is említve ezt szó szerint. Az igazság feletti őrködésben Jézus tanítása alapján cselekszik.¹ A terhek viselése valószínűleg a gonoszok (az álapostolok) munkálkodása elleni harcot jelenti,² amelyet Jézus nevéért, azaz Jézusért magáért tesznek. Fáradozásuk tehát bizonyágtétel Jézus mellett. A *Codex Sinaiticus* még inkább hangsúlyozza az efezusiak szenvedését, hiszen ebben a harmadik vers kiegészül a θλίψις πιασας (minden szorongattatás) szókapcsolattal is, azaz Jézus nemcsak arról tud, hogy kitartanak, hanem arról is, hogy nagy nyomorúságot is szenvednek (BEALE 1999, 230. o.). Itt tehát egyértelműen megjelenik a υπομονή szenvedést tűró dimenziója a Jézus nevéhez való hűséggel együtt.

A kitartás azonban nem terjed ki a gyülekezet életének minden részére: Jézus diagnózisa alapján nincs meg már az a szeretet, amely korábban jellemezte a közösséget.³ Hogy az Isten és Jézus iránti vagy az egymás iránti szeretetről van-e szó, az vita tárgyát képezi az értelmezők körében (HEMER 1989, 71. o.). Talán LADD (1972, 39. o.) jár legközelebb az igazsághoz, amikor azt írja, hogy 1Kor 13,1–3-ra kell visszagondolunk, amely szerint minden helyes cselekvés, még ha Krisztus nevében van is, semmit nem ér a szeretet nélkül. Az efezusiak valószínűleg annyira a tanítás tisztaságára és a saját keresztyénységükre koncentráltak, hogy pont a lényegét, a szeretettel végzett egymás iránti munkálkodást hanyagolták el. A gyülekezet úgy állíthatja helyre az állapotát, hogy visszaemlékezik, honnan sülyedt idáig, megtér, és teszi, ami korábban jó volt.

Az imperfectum imperativusból (μνημόνευε, emlékezz) arra következtethetünk, hogy az emlékezést folyamatosan, kitartóan gyakorolni kell. A megtérés aoristosa a cselekvéssel (ποίησον) kapcsolódik össze szorosan, azaz az Úr útjára való visszatérés nem egyszerűen a gondolkodás megfordulása kell, hogy legyen, hanem láthatóan a korábbi életvitelhez való visszatérésként kell megnyilvánulnia (MALINA–PILCH 2000, 52. o.).

A szeretet hiánya és korábbi jelenlétére való emlékeztetés, valamint a folyamatos visszaemlékezésre való felszólítás azt mutatja, hogy az efezusi gyülekezet sem a Jézusnak való engedelmségben (hiszen nem cselekedte a legfőbb parancsolatot), sem a lelki javai feletti őrködésben nem volt állhatatos. Az Úr azonban, aki ennek ellenére is kitartóan szereti a gyülekezetét, még időben figyelmezteti, hogy ennek meg kell változnia.

Szmirna

A város és a gyülekezet

Szmirnát sok megpróbáltatás érte az idők során, az első századra mégis gyönyörű és gazdag város lett belőle – szépsége birodalomszerte híres volt (JOHNSON 2004, 64.o.). Nagy izraelita közösség élt a városban, akik igen nagy veszélyt jelentettek a keresztyényekre nézve, folyamatosan üldözték őket.

Bár a város igen gazdag volt, a keresztyény közösséget Jézus szegénynek írja le – ami nem is csoda egy olyan helyen, ahol a császárhűség és a zsidó közösség is erős. Ennek ellenére a második századra Szmirna jelentős keresztyény központtá vált (AUNE 1997, 160. o.).

¹ Vö. Mt 7,15–20 – hamis próféták és gyümölcszeik; Mt 24,24 – hamis krisztusok és hamis próféták. Idekapcsolódhat még 1Jn 4,1 („vizsgáljátok meg a lelkeket”) is.

² Az eredetiben ἐβάστατας, a βαστάζω ige aoristosa 'elvisel', 'elhordoz', 'kibír' értelemben (VARGA 1996, 139. o.)

³ Egyetérthetünk VARGA Zsigmond állításával, hogy itt nem egy megtérés utáni fellángolásról van szó, hanem arról, hogy a gyülekezet rátalált a szeretet útjára, de aztán mégis letért róla – azaz a πρῶτος ebben az esetben középfokú értelemmel bír (lásd uo. 125. o.).

Υπομονή és μετάνοια Szmírnában

Ahogy a város ismert volt nagy szenvedéseiről, úgy a keresztény gyülekezet életéből is a szorongatást (θλίψις) emeli ki Jézus. Sőt, ez nemcsak a közösség jelene, hanem a jövője is: „*Ne félj attól, amit el fogsz szenvedni. [...] nyomorúságok lesz tíz napig.*” (Jel 2,10) A gyülekezet szorult helyzetének része a szegénység és az is, hogy el kell szenvedniük a zsidóktól jövő káromlásokat. A zsidók nem nézték jó szemmel a keresztények életét, különösen zavarhatta őket, hogy sok zsidó és prozelita tért keresztény hitre (Ignatiosz alapján BEALE 1999, 240. o.). Káromlásuk miatt (βλασφημία – ugyanez a szó jelenik meg Jel 13,5–6-ban is, amikor a fenevad Istent és az övéit gyalázza) rászolgáltak tehát a „Sátán zsinagógája” elnevezésre. A szegénység alatt itt konkrét anyagi szegénységet kell értenünk, amely valószínűleg abból adódott, hogy nem voltak hajlandók részt venni a császárkultuszban, ez pedig akár minden gazdasági tevékenységüket ellehetetlenítette.⁴

A 10. versben a jövőbeli kilátások jelennek meg: börtön, próba (πειρασῆτε – megpróbáltatások) és nyomorúság. Ez valószínűleg a rómaiak általi üldöztetést jelenti. A börtönbe vetés önmagában nem volt büntetés: vagy engedelmességre akarták kényszeríteni általa a fogvatartottat, vagy a kivégzés előtti őrzés helye volt a börtön. Valószínűleg itt mindkét kimenetel lehetséges volt; könnyen lehet, hogy a börtönben megpróbálták meggyőzni a keresztényeket arról, hogy mégis vallják istennek a császárt, hogy elkerüljék a halált.

Megtérésről nem véletlenül nem volt szó eddig ennél az üzenetnél. A megtérés szót egyáltalán nem olvashatjuk itt, hiszen Jézus nem mond a szmirnaiaknak semmi elmarasztalót, amiből meg kellene térniük. A tűrő kitartást sem olvashatjuk szó szerint, azonban ez nem jelenti azt, hogy ne jelenne meg benne, sőt. Az egész üzenetet áthatja a ὑπομονή gondolata. A nehézségekkel való szembeesülés egyértelmű, a gyülekezet nagy próbatételeket áll ki és fog is kiállni. Dicséretre méltó azonban, hogy mindehhez megvannak az erőforrásai, hiszen lelkileg gazdag, ha materiálisan szegény is (Jel 2,9). Ez azt is jelenti, hogy őrzi, amije van, tehát ebben is kitartó. Az ebben való állhatatosságra hívja Jézus, amikor azt mondja, hogy legyen hű akár a halálig is. A sokat tűrő kitartás négy eleme közül tehát hárommal találkozunk itt, még ha a fogalom explicit módon nem is szerepel a szövegben.

Az egyetlen dolog, ami veszélyre utal a gyülekezetben, Jézus első felszólításából derül ki: „*Ne félj*” (Jel 2,10). A félelem olyasvalami, ami az egész addigi kitartást lerombolhatja. Jézus jól tudja ezt, és szeretetének megnyilvánulása, hogy biztató szava továbbra is hangzik, erősítve a féltöket és lankadókat. Hiszen nem elég, ha a kitartás a *most*ban jellemez. Csak akkor van értelme, ha halálig tart. Csak az győz, aki végig kitart, és eléri a célt – mert akkor övé az élet győzelmi koszorúja.

Pergamon

A város és a gyülekezet

Pergamon távol esett a fő utaktól, kereskedelme nem volt jelentős (HEMER 1989, 89. o.), azonban így is a provincia egyik első városa tudott lenni könyvtárának, valamint politikai-vallási szerepének köszönhetően. A gyülekezet alapításának idejéről csak feltételezéseink vannak, de valószínű, hogy leg-

⁴ A különböző foglalkozások üzöi Kis-Ázsiában céhekbe tömörültek, amelyek ünnepein, eseményein kötelezően áldozatot mutattak be a császárnak és különböző istenségeknek (lásd pl. JOHNSON 2004, 88. o.). Akit azon kaptak, hogy nem mutat be áldozatot, azt a római hatóságok el is tilthatták a kereskedelemről (BEALE 1999, 241. o.).

később a 80-as évek közepén már volt Pergamonban keresztény közösség (KOESTER 2014, 286. o.). Zsidók biztos, hogy éltek itt, de közösségük nem volt annyira jelentős, mint több hasonló városban (HEMER 1989, 89. o.). A gyülekezetnek szóló üzenetben sem jelenik meg a zsidókkal való szembenállás. A pogány kultuszok fenyegetése azonban annál erőteljesebb volt az itteni keresztényekre nézve, hiszen az egész tartomány vallási-politikai központjában éltek, igen „közel a tűzhöz”, a „Sátán trónjához”.

Υπομονή és μετάνοια Pergamonban

Csakúgy, mint Szmírnában, Pergamonban is kilátástalannak tűnik a keresztények helyzete, bár nem teljesen ugyanazok a veszélyek fenyegetik őket. A pergamoni közösségnek a Sátán trónjának árnyékában mindig készen kell állnia arra, hogy vallástételre kényszerítse őket – akár a hatóságok, akár a társadalom. Ezt Jézus dicsérete alapján be is tölti: ragaszkodik (κρατεῖν) Jézus nevéhez, és nem tagadta meg (ἀρνεομαι) Krisztust akkor sem, mikor valakit közülük, egy bizonyos Antipászt megölték a Jézusban való hitéért.

Nem tudjuk, hogy csak Antipásznak kellett-e szenvednie a hitéért, vagy másnak is, de az biztos, hogy a Jézus iránti hűség állhatatos a közösségben. Az engedelmességre a megtérésre hívásban van utalás, a lelki kincsek őrzéséről viszont nem esik szó ebben a levélrészben.

Van azonban fogatkozása a gyülekezetnek: bár ragaszkodnak (κρατεῖν) Jézus nevéhez, tagjai közül néhányan ragaszkodnak (szintén κρατεῖν!) Bálám tanításához. 4Móz 25,1–3-ból tudjuk, hogy Móáb népe azzal tudta csapdába csalni az izraelieket, hogy leányait küldték el hozzájuk, ők hívták meg a férfiakat a pogány áldozati lakomára, amely bálványimádásba torkollott. János ehhez hasonlítja a nikolaiták tevékenységét a gyülekezetben. Valószínűleg olyan csoportja lehettek ők a közösségnek, akik azt hirdették, hogy mindenki szabadon részt vehet a nyilvános lakomákon, és ehhez a bálványáldozati húsból is anélkül, hogy megtagadná Jézust. János (és Jézus) azonban ebben az igaz hittől való rejtett eltérést látja. Most még csak kis hatása van (ὀλίγα) a nikolaiták tanításának, de mivel Jézus szemében bálványimádás az, ha ilyen lakomákon vesznek részt, az Isten iránti engedelmesség került veszélybe (lásd az első parancsolatot). Ezért szól a megtérésre való felszólítás: μετνόησον οὖν (térj meg hát). Ennyi csupán az imperativus, nem kapunk további útmutatást a megtérés mikéntjére – valószínűleg azért, mert egyértelmű: a nikolaiták tanítását kell elvetni, és nem engedni, hogy még nagyobb legyen a hatásuk.

Fontos, hogy nem csupán azoknak szól a megtérésre hívás, akik ehhez a csoporthoz tartoznak, hanem az egész közösségnek, mert a tagok felelősek egymásért. Egyesek bálványimádása az egész gyülekezetre hatással van.

Thiatira

A város és a gyülekezet

Thiatira nem volt ugyan jelentős vallási és politikai központ (LADD 1972, 49. o.), de fontos kereskedelmi utak találkozásánál épült, így helyi szinten mégiscsak meghatározó városnak számított. Az ottani zsidó közösségről nem sokat tudunk. Egyesek feltételezik, hogy jelentős zsidóság élt a városban (ROLOFF 1993, 54. o.), de erre nincs meggyőző adat, és arra sincs sehol utalás, hogy a keresztényekkel szemben álltak volna (KOESTER 2014, 297. o.). Valószínűsíthető, hogy legkésőbb a 80-as évek közepére volt itt keresztény közösség is (uo.). A gyülekezet különösen nyitott lehetett a próféciákra, a keresztény próféták vezető szerepet kaptak benne. Ezt mutatja, hogy „Jezábel”, akit prófétának tartottak (Jel 2,20), rossz útra tudta téríteni a gyülekezet egy részét.

Υπομονή és μετάνοια Thiatirában

A thiatirai gyülekezet sok dicséretet kap Jézustól: szeretete, hite, szolgálata és tűrő kitartása is elismerést érdemel. Ezek nem csupán általános keresztény cselekedetek, hanem egészen specifikusan a külvilág felé irányuló állhatatos hitvallásról van szó (BEALE 1999, 260. o.). Az, hogy a gyülekezet „utóbbi tettei többet érnek az elsőknél”, arra utal, hogy nemcsak hűségesek Jézus nevéhez, hanem engedelmességek is neki, és lelkileg növekedni is tudnak, azaz őrzik és gondozzák, amijük van. Ebben egyértelműen jobbak, mint az efezusiak, akiknek az előbbi cselekedetei érnek többet (uo.). Azonban állhatatosságuk nem teljes, erre mutat rá Jézus.

Thiatira és Pergamon gyülekezetei között nagy a hasonlóság: itt is a sátáni befolyás alatt álló világgal kötött kompromisszum a legnagyobb veszély, és ez a gyülekezet egységét is megbontja. Thiatirában azonban még jobban elhatalmasodott a baj. Jézusnak nem „kevés” a panasza a gyülekezet ellen (vö. Jel 2,14.20). „Jezábel”, aki prófétának tartja magát, arra csábítja Krisztus szolgálait, hogy vegyenek részt a bálványáldozatokban, a gyülekezet pedig, amelynek kollektív felelőssége, hogy Krisztus útján maradjon, nem akadályozza meg ebben, hanem hagyja (ἀφίμυμι),⁵ hogy ezt tegye.

János ezúttal is (mint a pergamoniaknak küldött üzenetben) ószövetségi történetre utal (1Kir 18–21): Jezábel Aháb izraeli király felesége volt, aki rávette férjét, hogy kánaáni isteneket is tiszteljen. Lehetséges, hogy „Jezábel” Thiatirában vezető szerepet töltött be a gyülekezetben, talán patrónus volt, vagy házi gyülekezetnek adott otthont (AUNE 1997, 203. o.).

Jézus szavai – „*adtam neki időt, hogy megtérjen*” (Jel 2,21) – arra utalnak, hogy már hangzott a megtérésre való felhívás, de Jezábel nem hallgatott rá. Érdekes módon azonban ebben a részben nem szerepel a μετανοειν imperativus alakja sem Jezábel és követői, sem az őket munkálkodni engedő gyülekezet számára. Jel 2,21 alapján azt mondhatjuk, hogy előbbieken valamilyen formában kaptak már figyelmeztetést, inkább az utóbbiak esetében (akiknek az üzenet szól) kérdéses a megtérésre hívás hiánya (főleg annak fényében, hogy a pergamoni üzenetnél olvashatunk ilyet, lásd Jel 2,18). Talán azért van ez, mert annyira elkezdett elkülönülni a Jezábel-féle csoport a jánosi gyülekezettől, hogy nem sokáig beszélhetünk már eltűrésről,⁶ és így nem kell belőle megtérniük.

A szakasz egyetlen imperativusa: „*(amitek van, azt) tartsátok meg*” (Jel 2,25). Az ἔχετε (birtokoltok – praesens imperfectum) a lelki javakra vonatkozik, arra, hogy cselekedeteikben már eddig is fejlődtek, és őrzik, amijük van. A κρατήσατε (tartsátok meg – aoristos imperfectum) pedig a további állhatatosságra buzdít.

Szárdisz

A város és a gyülekezet

Szárdisz Kis-Ázsia egyik legrégebbi városa volt (AUNE 1997, 218. o.). Fellegrvárát sokáig bevehetetlennek tartották (TAKÁCS 2000, 88. o.), Kürosz perzsa uralkodó serege mégis el tudta foglalni (KOESTER 2014, 310. o.) – a történet szerint úgy, hogy éjjel egy perzsa katonának sikerült feljutnia a meredek hegyoldalon, mert a bevehetetlennek gondolt részen nem voltak őrszemek (HEMER 1989, 129. o.).

⁵ Itt Jel 2,4-gyel ellentétben az ἀφίμυμι inaktív alakja szerepel 'rahagy', 'enged', 'nem akadályoz' értelemben (VARGA 1996, 124. o.).

⁶ Ezt támaszthatja alá Jel 2,24, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a címzettek olyan csoport a gyülekezeten belül, akik nem vesznek részt a bálványimádásban.

A keresztény gyülekezetéről csak a Jelenések könyvében van bibliai utalás. A hozzájuk szóló üzenet súlyos eltévelyedést feltételez (TAKÁCS 2000, 89. o.), amelynek ROLOFF szerint az az oka, hogy már egy ideje létezett a gyülekezet, és a második generációra már megszűnt a keresztények lelkesedése (1993, 57. o.). Ezzel annyiban vitakozhatunk, hogy Jel 3,1 alapján a gyülekezet „él”, tehát van lelkesedése, szolgálata. A baj ezzel csak az, hogy mindez valójában üres csillogás. Az üzenetben nincs jele semmilyen külső üldözésnek sem a pogányok, sem a zsidók oldaláról, és belső eretnekségről sem olvasunk (HEMER 1989, 144. o.).

Υπομονή és μετάνοια Szárdiszban

Jézus nem részesíti semmilyen elismerésben a szárdiszi gyülekezet egészét. Valószínűleg emberi szemmel élő a gyülekezet, ám az isteni nézőpontból látszik, ez mennyire nincs így. Ahogy fentebb írtuk, nem olvashatunk utalást üldözésről vagy eretnekekről, a negyedik vers mégis arra enged következtetni, hogy mégiscsak nehezedett rá valamilyen nyomás, amelyben a gyülekezetnek csak egy része maradt hűséges, azaz a közösség egysége is megtört.

Elsőre úgy tűnik, a tűrő kitartás egyáltalán nem jellemzi a gyülekezetet. A második vers kemény diagnózisa, hogy a közösség halott.⁷ Lehet, hogy úgy néz ki, teszi a dolgát, maradt valami a régi lelkesedéséből (hiszen az a neve, hogy él), de lelkiileg kiüresedett, nem tölti be a hivatását. Az első imperativus (γίνου γρηγορῶν⁸ – légy éber) is az állhatatosság hiányát jelzi.⁹ Ahogy a város is áldozatául esett figyelmenlenségének és könnyelműségének, úgy a gyülekezetet is ez a veszély fenyegeti. Nem öröködik a felett, amit kapott. Cselekedetei nem teljeseek Isten előtt, tehát nem engedelmeskedik Jézusnak. Valószínűleg erre vonatkozik a második imperativus is (στήριον τὰ λοιπὰ – erősítsd meg a maradékot). A magyar fordításban 'többiekét' szerepel (TAKÁCS 2000, 90. o.; KARNER 1990, 68. o.), a τὰ λοιπὰ pluralis neutruma azonban érthető „még megmaradt dolgoknak” is – tehát azokat a cselekedeteket, szeretetet, szolgálatot jelentheti, amely megkopott a gyülekezet életében, de még nem tűnt el (BEALE 1999, 273. o.; KOESTER 2014, 312. o.; THOMAS 1992, 249. o.). Én ez utóbbi értelmezést részesítem előnyben nemcsak nyelvészeti alapon, hanem azért is, mert logikailag ez kapcsolódik jobban a vers második feléhez, a cselekedetek hiányosságához.

Vannak azonban néhányan, akik „nem szennyezték be a ruhájukat, és fehér ruhában fognak járni” (3,4). Ennek jelentését alighanem Jel 6,9–11-ben és 7,9–17-ben kell keresnünk. Az előbbiben azok kapnak fehér ruhát, „akiket az Isten igéjéért öltek meg, és azért a bizonyágtételért, amelyet megtartottak” (6,9). Az utóbbiban a hitvallók seregéről olvasunk, akik fehér ruhában vannak. Ők „a nagy nyomorúságból jöttek [ἐκ τῆς θλίψεως τῆς μεγάλης], és megmosták ruhájukat, és megfehérítették a Bárány vérében” (Jel 7,14). Azaz annak jár fehér ruha, aki állhatatos a hitvallásban és kitart a szenvedésben is. A Jel 3,5-ben szereplő ígélet („vallást teszek nevérol az én Atyám előtt és angyalai előtt”; vö. Mt 10,32–33) is azt támasztja alá, hogy ez a kis csoport bátran vallást tett a külvilág felé Jézusról. Valószínűleg nekik a szenvedésben is részük volt, és bár szövegi utalást nem olvasunk erről, az üdvösség ígérete (a fehér ruha) alapján joggal gondolhatjuk, hogy engedelmesek is voltak.

A gyülekezet egészének szenvedéséről nem olvasunk semmit, és talán pont ennek hiánya a legnagyobb probléma. Szárdiszban hasonló társadalmi és kulturális berendezkedés volt, mint a többi vá-

⁷ Nem végérvényes halálról van szó, hanem alvásról, esetleg tetszhalálról.

⁸ A bibliafordítások azt sugallják, hogy aoristos alakkal van dolgunk, és a megtérésre vonatkozik ez a felszólítás. Azonban a görögben imperfectum imperativus szerepel, amelyet helyesebben „légy éber”-nek kellene fordítanunk, azaz az eredeti állapot feletti folyamatos öröködsre kap felhívást a gyülekezet (lásd BEALE 1999, 272–273. o.).

⁹ Ezt mutatja a felszólítás imperfectum alakja.

rosban, a zsidósága pedig különösen jelentős volt, még sincs szó üldözésről. A közösség legnagyobb része annyira idomul a környezetéhez, hogy lassan már csak a nevében keresztény.

Van még azonban remény a változásra, ezért hangzik a megtérésre hívás: *μνημόνευε οὖν πῶς εἴλησας καὶ ἤκουσας καὶ τήρει, καὶ μετανοήσῃς* (Jel 3,3). A *μετανοία*-val együtt jár tehát az emlékezés és annak megtartása, amit hallottak (ti. Jézus tanítása; az evangélium). A *μνημόνευε* és a *τήρει* imperfectumban áll, vagyis folyamatosan szükség van az eredeti apostoli tanításra való emlékezésre és annak megtartására. Világos a párhuzam az efezusiaknak szóló levélrészsel, ahol gyakorlatilag ugyanezeket kell tenni a megtérés részeként. A *μετανοία*-ra vonatkozik még a vers második felében a *μὴ γρηγορήσῃς* (ha nem ébredsz fel): a megtérés tehát olyan, mint az alvásból való felébredés.

Ez a gyülekezet, úgy tűnik, hallgatott a figyelmeztetésre. Néhány évtizeddel a Jelenések könyvének keletkezése után erős keresztény közösség élt a városban. Egyes források szerint egészen a 14. századig Szárdisz volt a régió kereszténységének központja.¹⁰

Filadelfia

A város és a gyülekezet

A hét város közül Filadelfia a legfiatalabb (LADD 1972, 58. o.). Nevét két alapítójának közmondásos szeretetéről kapta, akik fivérek voltak (HEMER 1989, 155. o.).¹¹ A keresztény gyülekezet első említése a Jelenésekből való (uo.), és arra is következtethetünk a jelenésekbeli üzenetből, hogy a helyi zsidóság fenyegetést jelentett a keresztényekre nézve (LADD 1972, 58. o.), bár nem tudjuk, mennyire lehetett itt erős a zsidó közösség (HEMER 1989, 160. o.).

Antiókhiai Ignatiosz járt a városban a második század elején (Kr. e. 110-ben), ahol rendezett gyülekezetet talált püspökkel, presbiterekkel és diakónusokkal (AUNE 1997, 234. o.). Sőt a feljegyzések szerint Filadelfia évszázadokon át, egészen a törökök 1379-es bevonulásáig keresztény központ maradt (TAKÁCS 2000, 96. o.).

Υπομονή és μετανοία Filadelfiában

Szárdisszal ellentétben a filadelfiaiak cselekedetei teljesek Isten előtt. Tűró kitartásuk minden területen megnyilvánul. A gyülekezet ereje kevés (*μικρὰν ἔχεις δύναμιν*), valószínűleg kis mérete, esetleg alacsony társadalmi státusza miatt (BEALE 1999, 286. o.). Mégis meg tud állni a szorongatásban, amelyet valószínűleg a zsidóktól kell elszenvednie (Jézus nevét megvallották, ez pedig büntetéssel járt volna, ha a római hatóságokkal szemben kellett volna bizonyosságot tenniük. Ilyenről nem olvasunk, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a zsidókkal szemben kellett megvallaniuk Krisztust; lásd KOESTER 2014, 324. o.). A nyolcadik vers vége két oldalát is megmutatja a *ὑπομονή*-nak: a Jézusnak való engedelmeség és a hozzá való hűség kerül itt méltatásra. Az engedelmeséghez tartozik az is, hogy megtartották „Jézus állhatosságának igéjét” (3,10). Ez nehezen érthető szerkezet, valószínű, hogy Jézus kitartásra buzdító ígéről van itt szó, amelyekhez a filadelfiaiak ragaszkodtak (KOESTER 2014, 325. o.). Hűségüknek és kitartásuknak pedig jutalma van, mert a mindenkit elérő próbatétel közben is megtartatnak.

Az egyetlen imperativus (*κράτει*) arra biztatja a gyülekezetet, hogy továbbra is legyen kitartó,

¹⁰ <https://catholic.net/op/articles/2772/cat/1205/st-euthymius-of-sardis.html>.

¹¹ A Philadelphus jelentése: 'testvérét szerető'.

még hozzá javainak őrzésében. Ezek közül a legfontosabb a koronája (koszorúja), vagyis az örök élete (AUNE 1997, 241. o.).

Jézusnak nincs panasa Filadelfia ellen, neki azért íródik levél, hogy a további kitartásához erőt tudjon meríteni az Úr szavaiból. Ezért *μετάνοια*-ra jelen állapotban nincs szüksége, nem is jelenik meg ebben az üzenetben sem szó szerint, sem implicit módon.

Laodicea

A város és a gyülekezet

Laodicea már a Kr. e. 1. században egyre nagyobb jelentőségre tett szert, és az évtizedek során annyira meggazdagodott, hogy a Kr. u. 60-ban bekövetkezett földrengéskor polgárai önerőből hozták helyre a károkat, elutasítva a római segítséget (THOMAS 1992, 298. o.). A város messze földön híres lett bankjairól és a közelben lévő orvosi iskoláról, amelynek különösen szemgyógyászata volt jelentős (TAKÁCS 2000, 102. o.). Fő exportcikke a különlegesen finom szálú fekete gyapjú és az ebből készült ruhák és szőnyegek voltak (AUNE 1997, 249. o.; LADD 1972, 64. o.).

A helyi zsidó közösség igen erős volt (KOESTER, 335.o.). A legtöbb kutató egyetért abban, hogy Pál apostol idején, az 50-es vagy 60-as években alakult meg itt az első keresztény közösség (AUNE 1997, 250. o.; KOESTER 2014, 335. o.; MOUNCE 1998, 101. o.). Jel 3,14–22 nem utal arra, hogy akár a pogányok, akár a zsidók részéről bántás érte volna a gyülekezetet. Sőt a legújabb ásatások során olyan lelet is előkerült a késő római/korai bizánci időszakból, amely zsidó és keresztény szimbólumot is tartalmazott – ennek alapján lehetséges, hogy zsidók és keresztények teljes békében éltek egymás mellett.

Υπομονή és μετάνοια Laodiceában

Metaforák egész sorát találjuk ebben a levélrészben, így nincs egyszerű dolgunk, amikor a *υπομονή* és a *μετάνοια* motívumát keressük benne.

Rögtön a gyülekezet állapotára vonatkozó kijelentés – „*Tudok cselekedeteidről, hogy nem vagy sem hideg, sem forró. Bárcsak hideg volnál, vagy forró! Így mivel langyos vagy, és sem forró, sem pedig hideg: kiköplek a számból*” (Jel 3,15–16) – sok kérdést vet fel az értelmezés kapcsán. E kép elterjedt magyarázata szerint a gyülekezet „langyos”, csak „fél gőzzel” követi az Urat. A „forró” az, akinek ég a szíve Jézusért, a „hideg” pedig elutasítja őt. Jézus szerint a két szélsőség pozitív. Igen ám, de akkor fel kell oldani a feszültséget: hogyan lehet jobb az, ha valaki elutasítja? Általában erre azt mondják, hogy könnyebb annak megtérnie, aki távol van, mint annak, aki közömbös (lásd pl. THOMAS 1992, 306. o.; MALINA–PILCH 2000, 63. o.; AUNE 1997, 257–258. o.). Azonban nehéz elképzelni, hogy Jézus azt kíváná bárkitől, hogy „hideg”, őt gyűlölő legyen.

KOESTER (2014, 342. o.) hoz egy másik, igen érdekes értelmezési lehetőséget. Mivel a laodiceaiak a pénzüik körül forogtak, az üzenetnek pontosan ez van a középpontjában. A vagyonnal való büszkélkedés jó alkalma volt a lakoma, és KOESTER szerint erre a képre épít az egész levélrészlet. A hideg, a forró és a langyos szavak a bort juttathatták a gazdag laodiceaiak eszébe, mert ezeken az eseményeken a bort vagy forrón, vagy hidegen szolgálták fel.¹² A langyos borról ellenben azt tartották, hogy

¹² A bort a görögök és a rómaiak is mindig vízzel vegyítve, melegen vagy hidegen itták. Egy külön erre való edényben keverték össze a megmelegített vagy hóval lehűtött vizet és a bort. Lásd az *Ókori lexikon* Vinum és Étkezés szócikkét (<https://tinyurl.hu/76yr>; <https://tinyurl.hu/45Zp>).

---

elősegíti a hányást (KOESTER 2014, 344. o.). Ez a megközelítés illik legjobban a szöveg további részéhez, hiszen a 20. versben ismét közös étkezésről van szó.¹³ Így a metafora azt jelenti, hogy a laodiceai keresztények túlságosan elkényelmesedtek.

Valószínűsíthető, hogy a közösség tagjai közül sokan aktív részesei voltak a társadalmi életnek, és ha csak jelképesen is, de részt vettek az ezzel járó áldozatokban (BEALE 1999, 305. o.). Talán úgy vélekedhettek városuk zsidó és pogány közösségéről, mint a nikolaiták és Jezabel: nincs szükség éles elkülönülésre (THOMPSON 1992, 125. o.). Ezzel azonban „szobahőmérsékletűvé” váltak, vagyis annyira alkalmazkodtak a környezetükhöz, hogy észre sem lehet venni őket. Nem „melegítenek át”, mint a forró bor, de nem is „hűsítene”, élénkítene, mint a hideg. Azaz nem szolgálják embertársaikat úgy, ahogyan Jézus parancsolta nekik.

Ebből a ὑπομονή teljes hiányára következtethetünk: egyértelmű, hogy semmilyen üldöztetés nem éri őket, nem kell szenvedniük a hitükért. Ez azért lehet, mert nem vallják meg nyilvánosan Jézust, sőt még talán „paráználkodnak” is bálványokkal. Ráadásul nincsenek mások hasznára sem – azaz nem engedelmesskednek Jézusnak.

A következőkből az is kiderül, hogy lelki javaikat is lecserélték földiekre. Büszkén mondják: „Gazdag vagyok” (Jel 3,17), Isten szemében azonban szegények, nyomorultak, betegek, vakok. Pontosan az ellentétei a szmirnai gyülekezetnek, akik nyomorultak és szegények, de mégis gazdagok (Jel 2,9), és rosszabb a helyzetük, mint a szárdisziaknak, mert itt még csak olyan kisebbségről sincs szó, akik hűségesek maradtak volna az Úrhoz.

Jézus azonban hű maradt, ezért van még reményük mindennek ellenére a laodiceaiaknak. Anyagi javaikat lelki javakra cserélhetik: lelki gazdagságot és dicsőséget jelző aranyra, tisztaságot, dicsőséget és a hűséges hitvallás jutalmát jelző fehér ruhára és vakságot gyógyító, lelki látást visszaadó kenőcsre. Ezek „megvásárlása” (ἀγοράσαι) és az életben való használata jelenti a μετάνοια-t. A μετανόησον melletti másik felszólítás a ζήλευε (igyekezz), amely imperfectumban áll itt, azaz az igyekezés olyan intenzív, folyamatos cselekvés, amely a szilárd elköteleződésben ragadható meg, és a megtérés következménye. Aki pedig így elköteleződik (ὑπομονή!), azzal Jézus is közösséget vállal – annyira, hogy együtt eszik vele (Jel 3,20).¹⁴

Ὑπομονή és μετάνοια – áttekintés

Minden üzenetet végigtekintettünk a ὑπομονή és a μετάνοια megjelenési formái után kutatva. Látuk, hogy a ὑπομονή-ra vonatkozó értelmezési keretünk négy pontja közül valamelyik három, de többször mind a négy megjelenik az egyes levélrészletekben, így bebizonyosodott, hogy valóban kulcsfogalom a tűrő kitartás – ez a Jelenések etikai tanításának szíve közepe. Μετάνοια-ra nem mind-egyik gyülekezetnek van szüksége az adott pillanatban, és szinonimája sem akadt sok, így inkább azt tudtuk megvizsgálni, hogy mi jár együtt a megtéréssel, vagy mi kell, hogy utána következzen. Ez utóbbi legtöbbször a ὑπομονή-ra vonatkozik, mutatva, hogy mennyire szoros a kapcsolat a két fo-

---

¹³ KOESTER szerint az egész üzenet kiazmus (2014, 342. o.).

¹⁴ Az együtt evés az ókorban a közösség teljes felvállalása volt. Itt az együtt étkezés a Jézussal való megújult kapcsolat, a közeli barátság jelképe, amely előrevetíti a jövőendő menyegzői lakomát (lásd uo. 348–349. o.).

galom között. Mivel a célunk e két motívum által alkotott mintázat megmutatása, az alábbi táblázat segítségével „kivonatolva” is megnézzük az előfordulásukat.

1. táblázat. A ὑπομοιή alkotóelemeinek megjelenése a hét gyülekezethez írt üzenetekben

	Efezus	Szmirna	Pergamon	Thiatira	Szárdisz	Filadelfia	Laodicea
1. szenedés	■	■	■	■	■	■	■
2. vallástétel	■	■	■	–	■	■	■
3. engedelmisség	■	–	■	■	■	■	■
4. örködés	■	■	–	■	■	■	■

 = jellemző rá
  = nem jellemző rá
  = részben jellemző rá

Láthatjuk, hogy a ὑπομοιή négy oldala majdnem minden esetben egyszerre jelenik meg a levélrészekben. Szmirnában az engedelmisségre, Pergamonban a lelki javak feletti örködésre, Thiatirában pedig a Jézus melletti bizonyágtételre nem találunk bizonyítékot a szövegben. Ez nem jelenti azt, hogy az életükben nem voltak jelen ezek az erények, de az adott helyzetben nem domborodott ki a jelentőségük. Nehéz elképzelni például, hogy a szmirnaiak ne lettek volna engedelmesek – hiszen semmilyen elmarasztalást nem kaptak. Éppen ezért a ὑπομοιή azon elemeit, amelyek az adott üzenetből hiányoznak, fehérrel jelöltem.

Érdekesesek azok a cellák, amelyek két színt tartalmaznak. Efezusban ez azt jelenti, hogy a gyülekezet Jézus tanításainak bizonyos elemeit megtartotta, míg a szeretetet, vagyis a lényegi elemet elfelejtette. Thiatirában és Szárdiszban a kettősség a gyülekezet megoszlását jelzi: vannak, akik hűségesen kitartanak, míg a gyülekezet nagy része (főleg Szárdiszban) nem. A piros mezők jelzik, hogy ki nek melyik területen van szüksége megtérésre, azaz az állhatatossághoz való visszatérésre.

Összegzés

Elemzésünk után a hipotézisekre nézve a következőket tudjuk mondani.

1. A ὑπομοιή-nak kulcsszerepe van a hívó életben.

A hét üzenet áttekintése során bizonyítást nyert a szakirodalomban is megjelenő tézis, miszerint a Jelenések könyvében a Krisztus-követés alapelve a ὑπομοιή (SCHÜSSLER-FIORENZA 1981, 57. o.; BEALE 2009, 242., 266. o.; WOJCIECHOWSKI 2019, 32. o.). Ezt az üzenetek vége is egyértelművé teszi: aki győz (mindvégig kitartott), annak válnak valóra Jézus ígéretei.

2. A ὑπομοιή több területen megnyilvánul.

Alá tudtuk támasztani azt a feltételezést is, miszerint a ὑπομοιή többértű fogalom. A tartalomelemzés négy elkülöníthető, de egymással szoros kapcsolatban álló aspektust mutatott ki (nehézség eltérése, vallástétel, engedelmisség, örködés). Ezek közül legalább három mindegyik üzenetben megjelenik.

3. *Ha elveszett a ὑπομονή, vagy egy része sérül, a homeosztázis a μετένοια-val állhat helyre.*

Isten gyülekezetei és ezeknek tagjai állandóan szembesülnek azzal, hogy nehéz kitartani, és sokan újra és újra letérnek az állhatatosság útjáról. Az egyensúly helyreállításához megtérésre van szükség, vagyis a gondolkodás és a tettek megfordulására. A hét üzenetben végigkövethettük, hogy azok a gyülekezetek, amelyeknek sikerült kitartaniuk, biztatást kapnak, hogy ezt folytassák (a ὑπομονή nem perpetuum mobile, meg kell dolgozni a fennmaradásáért!). Azoknak pedig, akik ettől eltértek, azaz felborult az egyensúly a hívő életükben, meg kell térniük, különben az eljövendő Úr elmarasztaló ítéletével kell szembesülniük.

Mit üzen mindez a mai kereszténységnek?

Tiszteletben tartva, hogy az irat az első század végének kis-ázsiai valóságában íródott, és elsősorban a maga korának keresztényeit szólítja meg, vallom, hogy fő mondanivalója nem veszített jelentőségéből, és ma is aktuális.

Azt, hogy mindannyiunk számára szól, a már említett Jel 2,23 is bizonyítja. Nemcsak az a konkrét hét gyülekezet fogja megtudni, hogy Jézus „*a vesék és a szívek vizsgálója*”, aki „megfizet mindenkinek cselekedetei szerint”, hanem vonatkozik ez minden kor minden gyülekezetére és keresztényére, amíg az Úr el nem jön.

A problémák, amelyekkel a közel két évezreddel ezelőtt élt keresztények szembesültek, nagyon specifikusan első századiak. Ma nem kell bort kiöntve isteneket éltetni, a világ ezen részén nem kell attól félnünk, hogy kivégeznek a hitünkért, és nem jellemző az sem, hogy zsidók szidalmaznak minket. Mégis ismerős nehézségek ezek, más köntösben visszaköszönnek napjainkban is. Ha Magyarországon nem is tapasztalunk üldözést a hatóságok felől, sok Krisztust felvállaló ember lesz gúnyolódás célpontjává a környezetében. A kereszténységen belül is fenyegetnek veszélyek tévtanítások képében – ha nem vagyunk szoros kapcsolatban Jézussal, ezeknek könnyen bedőlhetünk. A konformizmus, a tetszeni akarás vagy az elutasítástól való félelem vétkes kompromisszumokat szül. A veszélyek tehát lényegükben nem változtak, de az sem, hogy Jézus hűséges kitartásra kér. Az a tapasztalatom, hogy nem beszélünk eleget arról, mennyire fontos a hívő életben az elköteleződés, pedig enélkül egyetlen megtérés sem ér semmit. Az egyik tanulság lehet számunkra a vizsgált ígéresek alapján, hogy állhatatosság nélkül nincs Krisztus-követés.

A megtérésről is sokat tanít nekünk a Jelenések könyve második és harmadik fejezete. Nem engeddi, hogy a megtérésre csupán úgy tekintsünk, mint egyszeri, nagy életváltásra. Újra és újra szükségünk van a visszatérésre – naivság lenne azt gondolnunk, hogy egész hívő életünkben tudunk teljes ὑπομονή-vel élni. Luthert követhetjük ebben, aki felismerte, hogy a megtérés nem egyszeri cselekvés, nem is bűnvallás vagy jóvátétel, hanem „sokoldalú halálos küzdelem” külsőleg és belsőleg, egészen „a mennyek országába való bemenetelig”¹⁵

János azt sem hagyja, hogy úgy vélekedjünk a megtérésről, hogy ez csak bűnbánat vagy az értelem megfordulása. Azt mutatja meg, hogy aktív cselekvéssel kell, hogy járjon: az egész élet visszaigazításával folytatódhat a Jézussal való közösség, amelyet a ὑπομονή jellemez.

Jézus „tud” minden gyülekezetről, személyesen ismeri őket, ezért egészen személyesen tud or-

¹⁵ Luther Márton 95 tételének 3. és 4. pontja. <https://mek.oszk.hu/00200/00203/00203.htm>.

vosságot javasolni a problémájukra. Hét egészen különböző helyzetről olvasunk, amelyek segíthetnek bennünket saját magunk vagy közösségünk diagnosztizálásában és megoldások találásában. Nem arról van szó, hogy a hét gyülekezet alapján hét típust kellene gyártanunk, hogy aztán egy típustan alapján recepteket adjunk arra, hogyan működik jól egy gyülekezet, vagy hogyan lesz kedves Istennek egy hívő ember. Ennél jóval sokfélebbek vagyunk. De jól tesszük, ha újra és újra megvizsgáljuk, hogy melyik gyülekezet mely vonását tudjuk magunkra vagy a gyülekezetünkre vonatkoztatni, és ebből levonjuk a megfelelő tanulságokat.

A gyülekezeteknek szóló üzeneteket egymás után olvasva egy hullám rajzolódik ki előttünk a közösségek lelkiállapotát illetően. Ugyanilyen hullámozó a keresztények és közösségeik lelki élete is. Hol erősek vagyunk, hol gyengék, különböző mértékben. Ez arra biztathat minket, hogy ne ijedjünk meg, ha nem tudunk állandóan „magasan” lenni és Jézushoz közel érezni magunkat.

Már csak azért se, mert e két fejezet egyik legnagyobb üzenete a keresztények számára, hogy bármilyen állapotban vannak, még ha annyira közömbösek, vakok és önelégültek is, mint a laodiceaiak, van kiút, mert a megtérés evangéliuma még szól. Jézus akkor is zörget, amikor emberi szemmel nézve már reménytelen a helyzet, és felkínálja a közös étkezés, az újonnan elköteleződés ajándékát. Kérdés az, hogy meghallja-e a hangját az az ember vagy közösség.

Zárszó

Sokan óztkodnak a Jelenések könyvétől, mondván, hogy érthetetlen és ijesztő képekkel van tele. Most azonban talán sikerült megmutatni, hogy ezeknél sokkal fontosabb az az elsöre nem feltétlenül szembetűnő mondanivaló, amiért a Jelenések íródott: a keresztény élet lényegét foglalja össze, figyelmeztet és biztat. A keresztény élet lényege pedig mi is lehetne más, mint Krisztus hűséges követése? Ezt nevezi a Jelenések ὑπομονή-nak. Tudja azonban Urunk, hogy állhatatosan kitartani az embernek nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen. Ezért megtérésre hív, amikor elbukunk, és biztat, ha lankadunk.

Kitartás-elfordulás-megtérés-kitartás – ilyen a hívő élet harca. De megéri, mert aki győz, azon beteljesülnek Krisztus ígéretei (Jel 2,7.11.17.26; 3,5.12.21). Marana tha! Jöjj, Urunk, Jézus!

Foundations of the Christian Faith in the Book of Revelation

A Message to the Seven Churches and to All Christians – Part 2

- ▶ **The seven messages in Revelation 2 and 3 are particularly focused on the essence of the believer's life. What Jesus expects of his followers is to persevere to the death, to follow him faithfully (ὑπομονή). If this is somehow compromised, repentance (μετάνοια) is required. In this paper the author reviews the motifs of perseverance and repentance by examining the messages to the seven churches one by one, and then summarising the results to show how closely the two concepts are linked. The author then explores what lessons can be drawn from these for the life of the believer.**

Keywords: Book of Revelation / ὑπομονή / μετάνοια / perseverance / conversion

Felhasznált irodalom

- AUNE, David E. 1997. *Revelation 1–5*. Word Biblical Commentary Volume 52A. Zondervan, Grand Rapids.
- BEALE, Gregory K. 1999. *The Book of Revelation. A Commentary on the Greek Text*. Eerdmans, Grand Rapids.
- BEALE, Gregory K. 2009. *We Become What We Worship. A Biblical Theology of Idolatry*. InterVarsity Press, Downers Grove.
- HEMER, Colin J. 1989. *The Letters to the Seven Churches of Asia in Their Local Setting*. Sheffield, JSOT Press. (Journal for the Study of New Testament, Supplement Series 11.)
- JOHNSON, Darrell W. 2004. *Discipleship on the Edge. An Expository Journey through the Book of Revelation*. Canadian Church Leaders Network, Vancouver.
- KARNER Károly 1990. *Apokalipszis. Fordítás és magyarázat*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.
- KOESTER, Craig R. (szerk.) 2014. *Revelation. A New Translation with Introduction and Commentary*. Yale University Press, 2014. (The Anchor Yale Bible Commentaries.) <https://doi.org/10.12987/9780300211030>
- LADD, George E. 1993. *A Theology of the New Testament*. Eerdmans, Grand Rapids.
- MALINA, Bruce J. – PILCH, John J. 2000. *Social-Science Commentary on the Book of Revelation*. Fortress Press, Minneapolis.
- MOUNCE, Robert H. 1998. *The Book of Revelation. Revised Edition*. Eerdmans, Grand Rapids. (The New International Commentary on the New Testament.) <https://doi.org/10.5040/bci-000e>.
- ROLOFF, Jürgen 1993. *Revelation*. Fortress Press, Minneapolis. (Continental Commentaries.) <https://doi.org/10.2307/j.ctv1hqdhz>.
- SCHÜSSLER-FIORENZA, Elisabeth 1981. *Invitation to the Book of Revelation. A Commentary on the Apocalypse with Complete Text from The Jerusalem Bible*. Image Books, New York.
- TAKÁCS Gyula 2000. *A Jelenések könyve. Exegézisjegyzet*. Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest.
- THOMAS, Robert L. 1992. *Revelation 1–7. An Exegetical Commentary*. Moody Press, Chicago.
- THOMPSON, Leonard L. 1990. *The Book of Revelation. Apocalypse and Empire*. Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.1093/os0/9780195055511.002.0005>.
- VARGA Zsigmond 1996. *Újszövetségi görög–magyar szótár*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- WOJCIECHOWSKI, Michał 2019. Ethics in the Revelation of John. *Biblica et Patristica Thoruniensia*, 12. évf. 1. sz. 25–41. o. <https://doi.org/10.12775/BPTh.2019.001>.

Internetes források

- St. Euthymius of Sardis. *Catholic.net*, <https://catholic.net/op/articles/2772/cat/1205/st-euthymius-of-sardis.html>. (Megtekintés: 2023. április 26.)
- Ókori lexikon. *Arcanum adatbázis*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-okori-lexikon-CA894/>. (Megtekintés: 2023. április 26.)
- Luther Márton 95 tétele. <https://mek.oszk.hu/00200/00203/00203.htm>. (Megtekintés: 2023. 04. 29.)